

УДК 316.454.3

Н.М. Волвенко, доцент, канд. політ. наук*Донецький національний технічний університет**вул. Артема, 58, м. Донецьк, 83000***ФЕНОМЕН МАС І ПРОЦЕСИ МАСОВИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Надається експлікація поняття «феномен мас» політичними науками. Розглянуто витоки ідеї феномену мас, детермінанти її появи у політологічному контексті. Проаналізовано різні підходи до розуміння сутності феномену мас. Показана природа і специфіка проявів феномену мас у сукупності соціально-психологічних і політичних аспектів.

Ключові слова: маса, натовп, масова культура, масове суспільство.

Серед складових суспільно-політичного буття особливе місце займає феномен мас. Розуміння ролі мас у переломні періоди існування суспільства, знання механізмів управління ними стає сьогодні вирішальною умовою успішної політичної діяльності, що актуалізує проблематику дослідження. Політичні процеси не можуть бути адекватно осмисленими без виявлення мотиваційних механізмів, які сприяють формуванню масового суспільства.

Вивчення феномену мас започатковано роботами ряду дослідників кінця XIX і початку XX століть, які вперше звернулися до розгляду «некласичних», негрупових соціальних спільнот у вигляді натовпу, публіки, юрби тощо (Е. Каннегі, Г. Лебон, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Тард та ін.). Однак, існують певні труднощі, з якими стикається кожен, хто приступає до вивчення феномену мас крізь призму суспільно-політичних реалій, що пов'язане з природою та властивостями феномену мас, які доволі важко піддаються фіксуванню і опису, будучи невлотимими з точки зору строгих визначень.

Основна мета статті – розкрити сутність і суперечливий характер феномену мас у суспільно-політичному контексті. Завдання статті наступні: 1) проаналізувати природу та специфіку проявів феномену мас у політиці; 2) уточнити поняття «маса» в сукупності соціально-психологічних і політичних аспектів; 3) запропонувати рекомендації з прогнозування масової поведінки в контексті політичних реалій.

Феномен мас став проблемою, коли маси отримали можливість впливати на хід подій і на політику, наприклад, за допомогою голосування або повстання. Така можливість, на думку Г. Лебона, стала нововведенням в історії. «Століття, в яке ми вступаємо, буде воістину ерою натовпів» [1, с. 168], передрікав дослідник. І на думку К. Юнга масова людина і масова психічна свідомість – це не більше, ніж продукт історичного розвитку. Якщо середньовічна релігія сформулювала цілісну і врівноважену людину, то Просвітництво та індустріальна революція стали причиною безперервно зростаючого розриву між свідомим і несвідомим існуванням людини. Властивий Просвітництву філософський наголос на індивідуалізмі, рівності та демократії, з неминуче впливаючими з них самовдоволенням і анархією, породив компенсаторний зворотній рух до колективної людини, виникнення соціалізму, комунізму і фашизму [2]. Х. Ортега-і-Гассет у книзі «Повстання мас», опублікованій у 1930 р., зазначає: «Маси раптово стали помітні, вони розташувалися в улюблених місцях «суспільства». Вони існували і раніше, але залишалися непомітними, займаючи задній план соціальної сцени: наразі вони вийшли на авансцену, до самої рампи, на місця дійових осіб. Герої зникли, лишився хор» [3, с. 120]. Згідно з Х. Ортегою-і-Гассетом, тип людини мас з'явився у зв'язку зі скупченістю, переповненням, якого раніше майже не було. І ця скупченість виникла не випадково, зазначає дослідник, звертаючи увагу на те, що й раніше загальна чисельність населення була майже такою ж, але індивіди, що складають натовп, існували не в натовпі, а були розкидані по світу поодинокі або дрібними групами, вони вели роздільне, відокремлене життя. Тепер же вони з'явилися всі разом і в кращих місцях, доступних раніше тільки обраним [3, с. 120-123]. Тобто, в скупченості великих міст викувалася нова людина. Вирвані з рідних місць, зі свого ґрунту люди, зібрані в нестабільні міські конгломерати, стають масою. І «з переходом від традиції до модернізму на ринок викидається безліч анонімних індивідів, соціальних атомів, позбавлених зв'язку між собою» [4, с. 416]. Слідом за іншими дослідниками, С. Московічі стверджує, що аж до сучасної епохи натовпи з'являлися лише періодично і відгравали другорядну роль. Власне, вони не являли собою особливої проблеми і не потребували спеціальної науки. Але суспільство трансформується: підриваються релігійні вірування, розриваються традиційні зв'язки і руйнується солідарність груп. Роз'єднані люди залишаються покинутими наодинці зі своїми потребами: «в джунглях міст, у пустелях заводів і в сірості контор ... ці незлічені атоми, ці крупички безлічі збираються в хитку і займисту суміш» [4, с. 416]. Таким чином, відповідно до точки зору С. Московічі, з'являється тип людини мас. Індивід помер, хай живе маса! Ось той суворий факт, який відкриває для себе спостерігач сучасного суспільства. «У результаті наполегливої та запеклої боротьби маси, здається, всюди здобули остаточну перемогу. Саме вони ставлять нові питання і змушують винаходити нові відповіді, оскільки їх сила є реальністю, з якою відтепер потрібно рахуватися» [4, с. 416].

Дослідники відзначають, що в період між двома світовими війнами найважливішою і такою, яка викликає занепокоєння, рисою еволюції політичного мислення стає поява нової влади: влади міфічного

мислення, яке властиве масовій психології [4].

Так, найважливішими компонентами і одночасно каталізаторами, що підсилюють процес масовизації, стали специфічні форми масової культури, стандарти духовного життя. Наприклад, Г. Маркузе відзначає у своїх роботах, що масове споживання телевізійної інформації, коли очі сприймають хаотичний набір точок, що світяться на екрані, призводить до формування нового типу масової свідомості. Виникає імпульсивно-реагуюча психіка. Наслідком цього є процеси, що відбуваються на доусвідомленому, багато в чому неусвідомленому рівні [5]. Така психіка породжує хаотичну поведінку, властиву масам. Трансляційні мережі постійно цікавляться тим, хто складає їхню аудиторію, що вона являє собою насправді, які склалися смаки споживача і що спонукає його до дії. На наш погляд, такі питання ніколи не виникали в домасовому суспільстві, де будь-яка мода була відображенням реальних потреб і де комунікація означала спілкування мовою, доступною кожному. У масовому суспільстві, яке значною мірою розділене на сегменти, цей характер людських відносин зникає. Люди, наближені один до одного сучасними технологіями, відірвані один від одного тією ж силою, відчужені нею від собі подібних.

Масова культура являє собою надзвичайно строкатий конгломерат явищ. На наш погляд, їй під силу «переробити» на свій лад і запустити на конвеєр багато чого. Так, наприклад, незабаром після паризьких студентських заворушень у травні 1968 р. у Франції почали продаватися новомодні «прикраси» у вигляді пластмасових булжників [4]. Таким чином, символ бунту вулиці перетворився на звичайний товар, на одну з «екзотичних» дрібничок масової культури.

Автором однієї з перших концепцій масового суспільства був Г. Лебон. Він ототожнював масу з натовпом, де індивіди втрачають почуття відповідальності. Натовп не міркує, а кориться пристрастям. Стаючи частиною натовпу, люди опускаються вниз по сходах цивілізації. Г. Лебон зазначав, що основною характерною рисою мас є злиття індивідів в єдині розум і почуття, які затушовують особисті відмінності і знижують інтелектуальні здібності. Кожен прагне бути схожим на ближнього, з яким він спілкується. При цьому не має значення соціальний клас, освіта і культура учасників. «З того самого моменту, коли люди опиняються в натовпі, неук і вчений стають однаково нездатними міркувати» [1, с. 170]. Це перетворення, яке однаково зачіпає всіх людей, зібраних у групу, дозволяє зробити висновок про те, що маса – це не «плебс» або «чернь», бідняки, неуки, пролетаріат, які протиставляли себе еліті та аристократії. Як тільки люди збираються разом (неважливо хто), вони стають масою. Г. Лебон наполегливо критикує всіх тих, хто вважає кримінальність відмінною рисою натовпів, підкреслюючи, що натовпи можуть бути і жорстокими, і героїчними одночасно. В принципі, очевидно, що для Г. Лебона маса є майже винятковою протилежністю особистості [1].

І, дійсно, можна зробити висновок про те, що психологія індивідів і психологія натовпів не подібні між собою: те, що здається «аномальним» для першої, для другої є абсолютно нормальним. Таким чином, натовпи або маси (С. Московічі зазначає, що з психологічної точки зору цим поняттям притаманний однаковий зміст) є незалежною реальністю. «Більше не виникає питання про те, плебейські вони або буржуазні, злочинні або героїчні, божевільні або розсудливі. Вони являють собою колективний устрій, колективну форму життя, і цим багато що сказано» [4, с. 417].

Інший засновник теорії масового суспільства, Г. Тард, стверджує, що натовп буває не тільки легковірний, але й божевільний, він занадто схильний «підкорятися спонуканням заздрості та ненависті. Для будь-якого натовпу потреба ненавидіти відповідає потребі діяти» [6, с. 46]. Згідно з означеними дослідженнями, зняті з кріплень, позбавлені привілеїв за народженням і за званням, дезорієнтовані нескінченними змінами, причеплені один до одного люди створюють неймовірний простір для розростання тих людських туманностей, якими є натовпи (визначення дано С. Московічі). «Озирніться навколо, – закликає С. Московічі, – на вулицях або на заводах, на парламентських зборах або в казармах, навіть у місцях відпочинку ви побачите натовпи, рухомі або нерухомі. Деякі люди проходять крізь них, як через чистилище. Інші ними поглинаються, щоб уже ніколи не вийти назад. Ніщо не висловило б суті нового суспільства краще, ніж визначення «масове». Воно пізнається за його численністю ..., про нього можна здогадатися завдяки тим перетворенням, які відчуває кожна людина, стаючи анонімною: реалізація властивих їй бажань, пристрастей, інтересів залежить від величезного числа людей ... Можна бачити її схильність до нападів громадської тривожності й тенденції уподібнюватися, відповідати якійсь колективній моделі» [4, с. 411]. Для С. Московічі натовп – це соціальна тварина, що зірвалася з ланцюга.

А для Е. Каннеті, людська маса є у буквальному розумінні маса фізична, натовп. Виникнення такого натовпу, на його думку – це завжди стовпотворіння, тобто щось неорганізоване, хаотичне. Маса, в розумінні Е. Каннеті, – це доособистісне, звірине начало. Дослідник вважає, що маса має чотири найбільш характерні властивості: 1) вона завжди прагне до зростання; 2) усередині неї панує рівність; 3) вона завжди любить щільність; 4) маса вимагає певного напрямку [7, с. 35].

Більш ранній дослідник феномену мас Х. Ортега-і-Гассет підкреслює, що натовп – поняття кількісне і видиме. Маса – це безліч людей без особливих достоїнств. Маса – це середня, рядова людина. І ця рядова людина, бачачи довкола себе технічно і соціально досконалий світ, вірить, що його

«виробила таким сама природа; йому ніколи не приходить в голову, що все створено особистими зусиллями геніальних людей. Ще менше він підозрює про те, що без подальших зусиль цих людей прекрасна будівля зруйнується в найкоротший час. Тому відмітимо дві основні риси в психологічній діаграмі людини маси: нестримне зростання життєвих жадань... і принципову невдячність до всього, що дозволило так добре жити. Обидві ці риси характерні для добре нам знайомої психології розбещених дітей. Ми можемо скористатися нею як прицілом, щоб розглянути душі сучасних мас» [3, с. 116]. Процеси «омасовіння» (масовизації) трактувалися ним як трагедія культури.

Солідаризуючись з Х. Ортегою-і-Гассетом, австрійський теоретик З. Фрейд також відзначає з приводу інтелектуальних досягнень, що всі великі відкриття може зробити лише окрема людина, що працює на самоті. Маса, підкреслює З. Фрейд у своїй роботі «Психологія мас і аналіз людського Я» [8], імпульсивна, мінлива, збудлива, легко піддається впливу. Нею майже завжди керує несвідоме. Маса ніколи не жадають істини, а вимагають ілюзій. Ирреальне для них завжди має пріоритет над реальним. «Масова душа» здатна тільки на анонімну духовну творчість, це передусім доводить сама мова, а також народна пісня, фольклор тощо. З. Фрейд вважає головною особливістю індивіда, який знаходиться в масі, орієнтацію думок і почуттів в одному і тому ж напрямі внаслідок «навіювання і зараження», тенденцію до невідкладного здійснення навіяних ідей. Так, в масі індивід не є самим собою – він стає безвільним автоматом, якому притаманні спонтанність, поривчастість, дикість, а також ентузіазм і героїзм примітивних істот.

Д. Белл у праці «Кінець ідеології» дає п'ять варіантів поняття мас: 1) як недиференційована множина, споживачі інформації. Це аудиторія масових комунікацій. Основними характеристиками цього типу «людини-маси» Д. Белл вважає стереотипне мислення, пристосуванство, залежність від політиків; 2) як збори некомпетентних людей, неосвічених, що відображає низьку якість сучасної цивілізації. Звідси страх перед масою, різке протиставлення авторитетних лідерів безглуздим масам; 3) маса як «механізоване суспільство», в якому людина є додатком машини, простим елементом технології. Вона найнята і виконує те, що велено; 4) маса як «бюрократизоване суспільство», де рішення приймаються лише вгорі ієрархії. Вимога підкорятися, вважає дослідник, позбавляє людину можливості діяти відповідно до розуму, усвідомлено; 5) маса як натовп, що характеризується відсутністю відмінностей, одноманітністю і безцільністю [9, с. 122-123]. Д. Белл пов'язує особливості сучасного суспільства виключно з виникненням масового виробництва і масового споживання. Бурхливе зростання населення, особливо міського, збільшення середнього терміну життя людей змінили саму структуру раніше роз'єданого суспільства, а розвиток масових засобів зв'язку призвів уперше в історії до об'єднання його в одне ціле. Саме розвиток засобів зв'язку сприяв цьому, підкреслює Д. Белл, а не що-небудь інше: ні релігія, ні національна система, ні ідеологія.

Г. Блуммер відмічає, що маса представлена людьми, які беруть участь у масовій поведінці. Така маса має низьку відмінний рис. «По-перше, її члени можуть займати найрізноманітніше громадське положення, походити з усіх можливих верств суспільства; вона може включати людей..., що відрізняються один від одного за професійною ознакою, культурним рівнем і матеріальним станом. По-друге, маса є анонімною групою, або, точніше, складається з анонімних індивідів. По-третє, між членами маси майже немає взаємодії та обміну переживаннями. По-четверте, маса має дуже рихлу організацію» [10, с. 314]. На відміну від Г. Лебона і С. Московічі, Г. Блуммер розрізняє поняття «натовп» і «маса». Він вказує, що у маси немає ніякої соціальної організації, звичаїв і традицій, ніякого сталого набору правил, ніякої структури статусних ролей і ніякого зміцненого вміння. На думку дослідника, маса просто складається «з деякого конгломерату індивідів, які відособлені, ізольовані, анонімні і, таким чином, однорідні» [10, с. 314]. Г. Блуммер підкреслює, що поведінка маси не визначається ніяким наперед встановленим правилом і є спонтанною. В цьому відношенні вона значно схожа з натовпом, «але в інших стосунках в наявності одна важлива відмінність. У масі індивіди відокремлені один від одного і невідомі один одному. Цей факт означає, що індивід в масі, замість того, щоб втрачати свою самосвідомість, навпаки, здатний досить сильно загострити її. Замість того, щоб діяти, відгукуючись на навіювання або схвильоване збудження з боку тих, з ким він знаходиться в контакті, він діє, відгукуючись на той об'єкт, який притягнув його увагу» [10, с. 315]. Звідси, на наш погляд, і виникає проблема маніпуляції масовою свідомістю і масовою поведінкою. Індивід скандує ті політичні гасла і здійснює ті дії, які він, мабуть, не вчинив би в урівноваженому стані. Отже, можна припустити, що будь-яка маса – це спільність суто відносна, про яку взагалі не можна розмірковувати, не маючи на увазі тієї або іншої здійснюваної нею діяльності.

Проаналізувавши безліч підходів до визначення феномену мас, можна зробити наступний висновок: маса – це особлива негрупова соціальна спільність, що має свою особливу психологію (відмінну від індивідуальної), яка виражається у формуванні масової свідомості і певній поведінці мас під впливом тих або інших масових настроїв.

Таким чином, масове промислове виробництво породило особливий динамізм життя, який виразився, поміж іншого, в стрімкому зростанні потреб людей. Зросли не лише потреби, але й можливості їх задоволення. Динамізм життя, поглиблення інтеграційних процесів, транспортне та

інформаційне нівелювання відстаней породили не лише нові вимоги, але й відчуття легкості їх досягнення. Сучасний світ не лише має в розпорядженні значні багатства, породжуючи усе новіші потреби. Одночасно життя нібито певним чином вселяє людям упевненість в тому, що завтра світ буде ще багатіший, а задоволення потреб ще реальнішим. Визначальними в поведінці мас, на нашу думку, стають не сталі, усвідомлені позиції, а чинники настрою, що швидко захоплюють та витікають зі змін умов життя, а також загального, зростаючого динамізму життя.

Раніше наука вважала, що такі людські скупчення як маси були аномаліями, що не представляють ніякого інтересу. Відтепер маси перестають бути просто дивиною, вони стають категорією суспільного мислення, предметом наукового дискурсу і основоположним аспектом суспільства. Маси по суті не є ні божевільними, ні злочинними. Тоді залишається лише політичне рішення. Метою науки мало б бути виявлення методу управління, що відповідає психології мас.

Завдяки Г. Лебону та іншим дослідникам феномену мас, їхній стиль мислення і дивна поведінка стають науковими феноменами. Їх можна описати та необхідно пояснювати, оскільки їх недооцінювання загрожувало нерозумінням сучасного світу з його масовізацією суспільства і масами в якості головних дійових осіб на суспільно-політичній арені сучасності. Політика, що визначена лише економічними і технічними реаліями, і яка відмовляється помічати реалії психологічні, на хибному шляху, оскільки саме останні відіграють досить важливу роль у політичному процесі.

Отже, наявність маси як певної особливої соціальної спільності в політичному процесі та її вплив на розвиток тих або інших політичних ситуацій є безперечним чинником. Питання полягає тільки в тому, що політичні актори повинні усвідомити цей факт як проблему, яка вимагає рішення. І метою будь-якої політичної влади повинне стати оптимальне управління масами, з'ясування і прогнозування їх бажань та настроїв задля сталості функціонування політичної системи суспільства.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон; [пер. с фр. А. Фридмана и Э. Пименовой]. — СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1896. — 329 с.
2. Юнг К. Критика психоанализа / Карл Густав Юнг; [ред., сост. и примеч.: А.М. Чиженков, В.Г. Мушкин, М.Ф. Кац]. — СПб.: Творческий центр «Борей-Арт», 2006. — 142 с.
3. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. — 1989. — № 3. — С. 119–154.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи; [пер. с фр.]. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 480 с.
5. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе. — М.: ООО «Издательство Аст», 2002. — 526 с.
6. Тард Г. Личность и толпа. Очерки по социальной психологии / Габриэль Тард; [пер. с фр.]. — СПб.: Издание А. Большакова и Д. Голова, 1903. — 178 с.
7. Каннети Э. Масса и власть / Элиас Каннети. — М.: «Ad Marginem», 1997. — 264 с.
8. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Психологические этюды / Зигмунд Фрейд; [пер. с нем.]. — Минск: Попурри1999. — 600 с.
9. Азаров Н.И. Политическая психология личности и масс / Н.И. Азаров // Социально-политический журнал. — 1997. — № 2. — С. 122–123.
10. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер; [пер. с англ.]. — М.: Академический проект, 1998. — 535 с.

Надійшла до редакції 13.08.2013 р.

Волвенко Н.Н. Феномен масс и процессы массовизации общества

Дается экспликация понятия «феномен масс» политическими науками. Рассмотрены истоки идеи феномена масс, детерминанты ее появления в политологическом контексте. Проанализированы различные подходы к пониманию сущности феномена масс. Показана природа и специфика проявлений феномена масс в совокупности социально-психологических и политических аспектов.

Ключевые слова: масса, толпа, массовая культура, массовое общество.

Volvenco N. The phenomenon of the masses and the processes of society's massification

The article is devoted to the explication of the notion «the phenomenon of mass» by political sciences. The article deals with the sources of a phenomenon of masses ideas, the determinants of its appearance in the political context. Various approaches to understanding of essence of a phenomenon of masses are analysed. The nature and specifics of manifestations of a phenomenon of masses in aggregate social and psychological and political aspects is shown.

Keywords: mass, crowd, mass culture, mass society.